

HÜSAMUDDİN SADR EŞ ŞEHİD'İN "ŞERH EDEP EL-KAZİ Lİ-L-HASSAF" ADLI
ESERİNDE KADILIK ADABI ÜZERİNE

On the Ethics of Judge: The Book of "Şerh Edep el-Kazi li-l-Hassaf" by Husom
ad-din as-Sadr ash-Shahid

İlham BEKMİRZAYEV*

ÖZ

Bu makalede Hüsameddin Sadr eş Şehid'in kadılık mesleğinin adabı için kaleme aldığı eser incelenecektir. Bu eserde, İslam fıkıh uzmanlarının rolü ile birlikte Maverünnehir hükümdarları olan Samaniler, Karahanlılar, Gazneniler ve Selçuklu Türk sultanlarının bölge halkını kendilerine boyun eğdirmek için İslam fıkıh uzmanlarını nasıl kullandıkları örnekleriyle ele alınacaktır. Bu makalede bu bölgede kadılık müessesinin ele alınışı değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Maverünnehir Kadılık Mahkemeleri, İslam Kültürü, Hanefi Mezhebi, Fıkıh Uzmanı

ABSTRACT

In this article the work penned by Hüsameddin Sadr eş Şehid on the etiquette of the profession of kadi is examined. In this work, the role of Islamic Fiqh experts together with how the rulers of Transoxiana, that is, the Samanids, the Kara-Khanid Khanate, the Ghaznevids and the Seljuk Turkish sultans, abused the Islamic jurisprudence experts to suppress the people of the region. In this article, the Kadilik institution in this region is examined.

Key words: Transoxiana Kadis Courts, Islamic Culture, Hanafi Sect, Fiqh Expert

Giriş

Orta Asya, Türk dünyasının gelişmiş şehirlerinin de yer aldığı bağımsız bir bölgedir. Yüzyıllar boyunca varlığını sürdürerek gelişmiş bu bölgede antropolojik, sosyal, siyasi, din ve dil alanında ortaya çıkan değişimlere rağmen her zaman maddi ve manevi değerler korunmuş, kanunlarla nitelikler kazandırılmıştır. Milli değerler bu bölgede medeniyetin temelini oluşturmuştur.

Orta Asya'da İslam tarihi ve onun milli kültürle ilişkisini dört döneme ayırmak mümkündür:

1. Arap fetihleri ve Arap hükümlerinin kurulması (m. 644-780 yılları arası);

* Arş. Gör. Dr. Taşkent İslam Üniversitesi İslamşinashık Bilim Dalı, Elmek: ilhomorient@gmail.com

2. Orta Asya ve İslam kültürünün etkileşim dönemi (m. 780- XIV. yüzyıl arası);
3. Orta Asya'da İslam'ın bölgesel şeklinin oluşması ve istikrara kavuştuğu dönem (XIV-XIX. yüzyıllar);
4. Orta Asya'da İslam dininin modernleşme ve siyasallaşma dönemi (XX. yüzyıldan günümüze kadar);

X-XIII. yüzyıllarda Orta Asya'nın büyük kentleri sayılan Buhara ve Semerkant'ta Hanefi mezhebi bilginlerinin toplumun sosyal ve siyasi yaşamına müdahale etmesinin daha da kuvvetlendiği bilinmektedir. Bu bölgede Hanefi mezhebini yayılması ve gelişmesi konusu batılı bilim adamlarının araştırmalarında ele alınmış ve incelenmiştir.¹

Bilindiği gibi, X-XIII. yüzyıllarda Maverünnehir bölgesinin siyasi ve sosyal bakımdan yönetilmesinde İslam fıkıh uzmanları önderlik etmişler, bu şahıslar yönetimin esas yürütücüleri olarak ortaya çıkmışlardır. Maverünnehir hükümdarları olan Samaniler, Karahanlılar, Gazneviler ve Selçuklu Türk sultanları bölge halkını kendilerine boyun eğdirmek için İslam fıkıh uzmanlarını kullanmışlardır.

Ünlü Türk sultanlarından olan Sultan Sencer Ahmet ibn-i Melik Şah'ın (490-552/1097-1157) hükümdar olduğu dönemde de Karahanlıların gözetimi altında bulunan Orta Asya topraklarının siyasi yönetimi tamamıyla Selçukluların eline geçmiştir.²

Selçuklular devlet yönetiminin kendine özgü taraflarından biri de şehirlerde diyanet işlerinden sorumlu olan *reis* ve devlet işlerinden sorumlu olan *amir* tayin edilmesiydi. Reisler yerli hükümdarın emriyle sultana sadık olan din adam-

¹ W. Madelung, *The Early Murji'a and the Spread of Hanafism/Der Islam*, 43 (1982), pp. 32-39; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI-XII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 370; Ömer Soner Hüknan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul: Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi, 2007, s. 523.

² A. K. Muminov, «Kataib Alam al-Ahyar» al-Kafavi (um. 990/1582) *Kak İstochnik Po İstorii İslama v Maverannahre (III/IX-VII/XIV vv): Avtoref. dis.... kand. ist. nauk. – L.: LO IV AN, 1991. – B. 14; Aynı yazar: Rol i Mesto Hanafitskix 'ulama' v Jizni Gorodov Sentralnogo Mavarannaxra (II-VII/VIII-XIII vv): Diss.... dokt. ist. nauk. – T.: TIU, 2003, s. 304, Muminov (2003), age., s. 172-176; Omeljan Pritsak. *Al-i Burhan. Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes)* Band 30. Berlin: Walter de gruyter & co. 1952. s. 81-133.*

ları arasından (Ali Moza ailesi temsilcileri gibi), amirler de sultan tarafından tayin ediliyordu.

Buhara'da uzun yıllar reislik yapan sülalelerden biri Ali Moza ailesi olup, ailenin Maverünnehir'in sosyal siyasi yaşamında önder hükümdarlar sülalesi olarak tanınmasında, kuşkusuz, Sultan Sencer'in Maverünnehir'deki askeri ve siyasi faaliyeti ve Ali Moza'nın ailesine gösterdiği saygı önemli rol oynamıştır. Onlar Buhara'da, genellikle, halktan vergi toplayan Sultan Sencer'in en güvendiği temsilcileri olarak faaliyet göstermişlerdir.³ Çünkü o dönemde Maverünnehir'deki askeri yönetim Selçukluların eline geçmişti.⁴ Araştırmacı A. K. Muminov'a göre, bu kişiler Buhara'da reis, hatip ya da vergici görevini üstlenmişlerdi.⁵

Ali Moza ailesine mensup fıkıh uzmanlarının bıraktığı bilimsel ve manevi mirasın araştırılması, günümüzde araştırmacıların en önemli vazifelerindedir.

Bu makale vasıtasıyla Ali Moza ailesinin meşhur ferdi ve tanınmış Hanefi fâkihlerinden biri olan Hüsamuddin Sadr eş Şehid'in eserleri ve bilimsel mirasının aydınlatılması, bilgilere netlik kazandırılmasına çalışılmıştır.

Hüsamuddin Sadr eş Şehid 473/1090 yılında Merv şehrinde doğmuştur.⁶ Onun tam ismi Hüsamuddin Ömer bin Abdülaziz bin Ömer bin Moza Buhari'dir. Kafavi'ye göre, o kendi döneminin ünlü fâkihleri ve kadılarına eğitim vermişti. Kureyşi'ye göre, Hüsamuddin Sadr eş Şehid'in ölümüne kadar, Buhara'da Moza adı altında ya da Banu Moza (Moza'nın evlâtları) adı altında ün yapmıştır.⁷ Ona Sedir tahallüsü ölümünden sonra verilmiştir. Sedir Şahid yirmi yıl boyunca, yani 512/1118-1119 yılından 536/1141 yılına kadar Buhara reisliği görevinde bulunmuştur.⁸ Sedirlik unvanı ona Sultan Sencer tarafından verilmiştir.⁹ Ona verilmiş

³ Sadruddin Abu-l-Hasan 'Ali ibn Nosir al-Husayniy, Zubda at-tavorix: Axboru-l-'umaro va-l-muluk as-Saljuqiyya. – Bayrut: Dor İqra', 1985, s. 99.

⁴ S.G. Agadjanov, Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv. – M.: Nauka, 1991, s. 198.

⁵ Muminov (2003), age., s.195-205.

⁶ Husomuddin as-Sadr ash-Shahid, Sharh Adab al-Qozi li-l-Hassaf, C.I., Mahi Hilâl es-Serhan tahriri. Bag'dad: Dor al-'arab, 1977-78, s. 47; Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur, Weimar-Berlin: Hay'a al-misriyya, 1898-1993, C.I, s. 640.

⁷ Quraşiy Abu Muhammad 'Abdulqodir ibn Abilvafo Muhammad ibn Muhammad al-Misriy. Al-Javohir al-muziy'a fi tabaqot al-hanafiyya, C.II., 'Abdül Fettah Muhammed el-Hulv tahriri, Qohira: Hicri, 1993, s. 74.

⁸ Hüsameddin Sadr eş Şehid Moza evlatları arasında en çok reislik yaptığı için de fakihle ilgili bilgiler veren kaynaklar ona "sedir" nisbesini ekler. "Sedir" (Arapçada *ön, göğüs* anlamında

olan *Şehit* unvanı 536/1141 yılında Sultan Sencer ordusuyla Karâçinliler arasında olan savaşta kendisinin şehit olmasıyla ilgilidir.

Arap araştırmacısı Mahi Hilâl Serhan Kuraşî'nin yazdığına göre, fakihin iki çocuğu olup, onlardan biri Tacettin Ahmed Sedir Seyit; Burhanettin Mahmut Buhari'nin babasıdır.¹⁰ Ancak böyle bir bilginin gerçek olup olmadığı araştırılmamıştır. Kuraşî'nin haricinde Hanefi fakihleriyle ilgili bilgi veren kaynaklarda Tacettin Ahmed Sedir Seyit, Sadr eş Şehid'in oğlu değil, onun erkek kardeşi olduğu belirtilmektedir. Burhanettin Mahmut Buhari de Sadr eş Şehid'in, dedesi değil, amcası olduğuna şöyle açıklık getirmektedir:

و لم يزل العلم موروثا من الأول للأخر و منقولاً من الأكابر حتى انتهى الى صدورى و الشهداء تغمدهم الله بالرحمة و الرضوان فكلهم رضوان الله عليهم اجمعين اسلافى السعداء فمصنفاتهم متداولة بين الورى يستعان بها، و فتحوا ما ترك مقفلاً شرحوا ما بقى من الفقه مجهولاً وقد وقع فى رأى ان اشتبه بهم بتأليف أصل جليل يجمع فيه اجل الحوادث، عند اتقان الفتوى و أثرا حسنا لى بعد وفاتى. لىكون عوناً لى حال حياتى، و النوازل الشرعية الحكيمية

"

Tercümesi: *"Bilim öncekilerden sonrakilere her zaman miras olmuş, büyük yüklerimizin söyledikleri evlâtlara nakledilmiş ve nihayet benim Şehit ve Seyit sedirlerime ve ecdatlarıma (Allah hepsinden razı olsun ve rahmet eylesin) ulaşmıştır. Onların her biri (onların hepsinden Allah razı olsun ve rahmet eylesin) fıkhıta belirsiz kalmakta olan yerleri aydınlatmışlar, kapalı olan yerlere açıklık getirmişlerdir. Onların yazdıkları kitaplar insanlar arasında yaygınlaşmış, fetvanın mükemmel şekilde verilmesini sağlamıştır. Aklımda şariat konuları ve hükümlerinden en temel sayılanlarını içeren büyük kaynak yazarak kendimi onlara ben-*

kullanılır) müslüman ülkelerindeki çeşitli üst düzey şahıslara verilen ünvanıdır. Bu ünvan bazen din mensuplarının isimlerine de eklenmiş, onlara devletin ya da belli bir vilayetin vakıf işlerini yürütme, yönetme görevini veriyordu. (Bkz: İslom Ensiklopediyasi, T.: Özbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2004, s. 204.)

⁹ Muhammad 'Abdulhay El-Laknaviy, Al-Favo'id al-bahiyya fi tarocim al-hanafiyya / Ahmad az-Zahabiy tahriri ostida, 1. nashri, Bayrut: Dor al-arqam ibn al-arqam, 1418/1998, s. 98.

¹⁰ Husomuddin as-Sadr aş-Şahid, Şarh adab al-qozi li-l-Hassof, C.I., Mahi Hilâl es-Serhan tahriri, Bag'dod: Dor al-'arab, 1977-78, s. 29 (Bundan sonra: Şarh adab al-qozi.).

¹¹ Mahmud İbn Tocuddin Ahmad İbn Moza, Al-Muhitu-l-Burhoniyy, O'zR FA ShI // Qo'lyozma № 5945. – V. II^b; Burhanutdin Mahmud al-Buxoriy. Al-Muhitu-l-Burhoniyy fi-l-fiqh an-no'moni. 9 Ciltli / Abdülkerim Sami el-Cundi tahriri. – Bayrut: Dor al-kutub al-'ilmiyya, 2004.

zetme düşüncesi oluşmuştur ki, bu da benim hayatımda ve vefatımdan sonra güzel bir hatıra ve miras olarak evlatlara kalsın."

Burada Burhanettin Mahmud "*benim Şehit ve Seyit sedirlerim*" derken kendi babası olan Taceddin Ahmed Sedir Seyid ve amcası Sadr eş Şehid'i göz önünde bulundurmuş olabilir. Demek ki, araştırmalarda Sadr eş Şehid'in, Burhanettin Mahmud'un amcası olarak dile getirilmesi doğrudur.

Sadr eş Şehid ilk eğitimi babası Abdülaziz ibn-i Moza'dan almıştır.¹²

Hanefi fakihleri hakkında bilgi veren kaynaklarda Sadr eş Şehid'in ölümüne neden olan Katavan muharebesinden bahsedilir.¹³

Azerbeycanlı tarih uzmanı olan S.G. Agacjanov ve bazı Türkiyeli tarih araştırmacıları Sultan Sencer ve Karahanlılar hükümdarı Yel Yuy Daşı (Görhan) arasında geçen Katavan olayını araştırmışlardır.¹⁴ Katavan savaşı 3 Eylül 536/1141 yılında başlamış ve Doğu Selçuklu Devleti'nin yenik düşmesiyle sona ermiştir.

Katavan sahrasında şehit düşmüş olan müslüman askerlerin sayısı kaynaklarda otuz bin¹⁵, yetmiş bin¹⁶, hatta bazı kaynaklarda yüz bin¹⁷ olarak verilmektedir. Bunların hepsi şehitler olarak adlandırılmış ve Semerkand'ın doğu bölgesinde defnedilmiştir.¹⁸

Katavan zaferinden sonra Karaçinli Görhan Buhara'yı fetheder. Şehir reisi olan Sadr eş Şehid de Katavan'da şehit düşmüştür.¹⁹

"Tabakat el-Hanefiyya" eserindeki bilgilerin titizce incelenmesi neticesinde varılan sonuca göre, Sadr eş Şehid'in aşağıdaki eserleri yazdığı belirlenmiştir:

¹² Kuraşiy Ebu Muhammed 'Abdulqodir ibn-i Abilvafo Muhammed ibn Muhammed el-Misri, El-Cavohir el-muziy'a fi tabaqot al-hanafiyya, 'Abdülfehtah Muhammed el-hulv tahriri, Kahire: 1993. C.II., s. 312, 364.

¹³ Mahmud ibn Sulaymon al-Kafaviy, Muntahab A'lom al-ahyor fi tabaqot hanafiy al-muxtor. – Taşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Şarqshunoslik instituti // El yazma № 91., s. 98^b.-155^a

¹⁴ S.G. Agadjanov, s. 177.

¹⁵ Ömer Söner Hünkan, Karahanlılar, s. 371.

¹⁶ Al-Husayniy, age., 1985, s. 99.

¹⁷ Reşat Genç, age., s. 83.

¹⁸ S.G. Agadjanov, age., s. 180; Ömer Söner Hünkan, Karahanlılar, s. 371.

¹⁹ S.G. Agadjanov, age., s.181; Ömer Söner Hünkan, Karahanlılar, s. 371.

“Al-Usul al-Husomiyya” ya da “Usul as-Sadr ash-Shahid” eserleri usul el-fıkıhla ilgili eserdir. Bu eserle ilgili Karl Brokkelman bilgi vermektedir.²⁰

“Şerh el-Cami’ üs-Sağır” eseri. Ebu Hanefi’nin öğrencilerinden biri olan Muhammed eş-Şeybeni “El-Cami’ üs-Sağır” eserine yazılmış açıklama olarak, “Miftah es-sa’ade” eserinin yazarı bu açıklamanın “el-Cami’ üs-Sağır” eserine yazılmış olan yedi büyük açıklamadan bir tanesidir diye nitelendirmiştir. Karl Brokkelman bu açıklamanın Amerika’nın Barston Üniversitesi Arapça el yazmaları arasında bulunmakta olan iki nüshasıyla ilgili bilgi vermektedir.²¹ Bununla birlikte, onun Irak’taki Musul Halk Kütüphanesi ve İskenderiye Milli Kütüphanesinde de birer nüshası bulunmaktadır.²² Açıklamanın günümüzde Hindistan’ın Seherenepur şehrindeki Deabend Medresesinde bulunan nüshası 1310/1892-93 yılında Muhammed İbn-i ‘Abdulhay el-Leknevi el-Hindi tarafından tetkik edilmiştir.²³ Araştırmalar sonucunda eserin “el-Cami’ üs-sağır fi-l-furu” ya da “Cami’ Sadr Şehid” ismiyle de tanındığı bilinmektedir. Günümüzde onun Taşkent nüshası Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisine bağlı olan Şarkşinaslık Enstitüsü arşivlerinde 5815 sayı altında mühafaza edilmektedir.²⁴

Hüsamuddin Sadr eş Şehid’in söz konusu eserine dönemin önder fakihleri tarafından dizi açıklamalar yazılmıştır. Örnek olarak “Şarh Bedretdin el-Varsaki”, “Şerh Ebu Nesir Ahmed el-İsbicabi”, “Şerh ‘Alauudin es-Semerkandi” gibi açıklamaları sıralayabiliriz. Bunun haricinde “Şerh el-Cami’us-sağır”ın Bağdat Halk Kütüphanesinde yedi, İstanbul Devlet Müzesinde dört, Irak’taki “Hasan Paşa el-Celili kitapları” hazinesinde bir, İstanbuldaki “El-Fatih” Cami kütüphanesinde iki, Bağdattaki Irak Devlet müzesinde üç, el-Ezher, İskenderiye ve Kahiredeki Dar ül-kütüp el-Mısriyye Kütüphanelerinde on bir el yazma nüshası bulunmaktadır.²⁵

“Şerh el-Cami’ ül-Kebir” eseri Muhammed Şeybani’nin “El-Cami’ ül-Kebir” eserine yazılmış açıklamadır. Günümüze kadar bu açıklamanın hiç bir el yazma nüshasının olup olmadığıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ancak, “El-Fetava el-

²⁰ C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, C.I., Weimar-Berlin: Hay’a al-misriyya, 1898-1993, s. 374.

²¹ Brockelmann, GAL. C.I., s. 589.

²² Şarh adab al-qozi, C.I., s. 56.

²³ Şarh adab al-qozi, C.I., s. 56 - 59.

²⁴ Bu nüsha yayın yazısıyla yazılmış olup, 302 sayfadan oluşmaktadır.

²⁵ Şarh adab al-qozi, s. 52 - 57.

Hindiyeye" eserinde söz konusu açıklamadan alıntılarının yer alması böyle bir eserin olduğunun kanıtıdır.

"İmdat el-Mufti ve-l-Mustefi" (Fetva veren ve isteyenler için kılavuz). Karl Brockelman bu eserin Berlin Milli Kütüphanesi, Kahiredeki Dar el-Kutub el-Misriyye ve el-Ezher Üniversitesi kütüphanelerinde bulunan nüshalarıyla ilgili bilgi vermektedir.²⁶

"El-Fetava es-Suğra" ya da "Fetava es-Sadr eş-Şehid" el kitabı XII. yüzyıla kadar Maverünnehir ve Horasan'daki Hanefilik ve Şafilikle ilgili fetvaları içermektedir. Günümüzde söz konusu eserin Irak'taki Musul Milli Kütüphanesinde ve Kahire'deki Dar el-Kütüb el-Misriyye Kütüphanesinde iki nüshasının bulunduğu belirtilmektedir.²⁷ Eserin Taşkent nüshası Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisine bağlı olan Şarkşinaslık Enstitüsü arşivlerinde 5934 sayı altında muhafaza edilmektedir.²⁸

"El-Fetava el-Kubra" eseri en nadir el yazmalardan biri olup, eserin Dublin'deki *The Chester Beatty* (İrlanda) Kütüphanesinde bir nüshası bulunmaktadır. Eserin ikinci nüshası Taşkent'te Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisine bağlı olan Şarkşinaslık Enstitüsü arşivlerinde 7857 sayı altında muhafaza edilmektedir.²⁹

"El-Vake'at el-Hüsamiyye fi Mezhep el-Hanefiyye". Hacı Halife bu eserin ikinci adını "El-Ecnas" diye adlandırmıştır.³⁰ Eserin İstanbul'daki Fatih Kütüphanesinde dört nüshası, Berlin Milli Kütüphanesinde bir nüshası, İstanbul Devlet Müzesinde iki el yazma nüshası bulunmaktadır.³¹ Hacı Halife, "El-Hidaye" ve "El-Fetava ez-Zahiriyye" eserlerinin "El-Vakeat el-Hüsamiyye"ye dayanılarak yazılmış olduğunu belirtmektedir. Eserin Taşkent nüshası Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisine bağlı olan Şarkşinaslık Enstitüsü arşivlerinde 7756 sayı altında muhafaza edilmektedir.³²

²⁶ Brockelmann, GAL. J.1. – B. 591.

²⁷ Şarh adab al-qozi, C. 1., s. 56.

²⁸ Bu nüsha nesih yazısıyla yazılmış olup, 221 sayfadan oluşmaktadır.

²⁹ Bu nüsha nestelik yazısıyla yazılmış olup, 529 sayfadan oluşmaktadır.

³⁰ Mustafa ibn 'Abdulloh ar-Rumiy al-hanafiy ash-shahir bi-Hoji Xalifa. Kashf az-zunun 'an asmo' al-kutub va-l-funun, Makka: Maktaba al-faysaliyya, 1981, C. 1., s. 46 (Bundan sonra: Kaşf az-zunun.)

³¹ Kaşf az-zunun, C. 1., s. 63.

³² Eserin bu nüshası da nesih yazısıyla yazılmış olup, 273 sayfadan oluşmaktadır..

Türk İslamşinas bilim adamı Murtaza Bedir, “Buhara Hukuk Okulu” adlı eserinde, Sadr eş Şehid’i fıkıh biliminde “*Vake’at*” (*olaylar*) türünün kurucusu ve söz konusu eser türünü geliştirmiş ünlü fakih olarak nitelendirmektedir.³³ Sadr eş Şehid’in eseri ondan önce Maveraünnehir’de *fetava* yolunda yazılmış olan dört ünlü eserin birleştirilmiş şeklidir. Bu eserler Arap alfabesiyle düzenlenmiş olup, birincisi, “nun” harfi altında Ebu Lays Semerkandi’nin “Nevazil” eserinde verilen fetvalar, “vav” harfi altında Natifi’nin “El-Vake’at” eserinde yer alan fetvalar, “be” harfiyle Ebu Bekir Muhammed İbn-i Fazl’ın “El-Fetava” eserindeki fetvalar ve sonunda “sin” harfi altında Alauddin Semerkandi’nin fetvalarını içermektedir.³⁴

Bundan şöyle bir sonuç çıkarabiliriz: Sadr eş Şehid Maveraünnehir’in en büyük iki fıkıh okulu ve Semerkant fıkıh okullarının tecrübelerini bir araya getirmiştir. Dolayısıyla eser çerçevesinde yeni araştırmaların yapılması Maveraünnehir’e özgü fıkıh bilimi geleneklerinin yeni özelliklerinin keşfedilmesine zemin oluşturmuştur.

Murtaza Bedir ve Özbek şarkiyatçısı Adil Kariyev araştırmalarında Harezmi fakih Necmeddin Ebu-r-Reca Muhtar ibn-i Mahmud ez-Zahidi el-Gazmini’nin (öl. 658/1260) Moğollar baskını sırasında yazdığı “Künyet el-Münye li-Tatmim el-Günye” eserinde yer alan talimatlar hakkında bilgiler verilmiştir. Murtaza Bedir ve Adil Kariyev’e göre, el yazma kaynaklarda isimler ve kaynaklar listesinin düzenlenmesi ve alıntılarının eserde yer alması ilk olarak Necmüddin el-Kazmini’nin eserlerinde kullanılmıştır.³⁵ Bu, eserin önemli özelliklerinden biridir.

Ancak, böyle bir üslubun Maveraünnehir’de yaklaşık yüz yıl önceden Sadr eş Şehid tarafından ileri sürüldüğü kaynaklardan bilinmektedir. Daha Sadr eş Şehid’in yaşadığı dönemde böyle bir üslup bilim adamları ve öğrenciler için fetva veren kişinin şahsının kolay belirleme imkânını sağlamıştır. Bu durum biraz basit görünmektense de, gerekli sonuca varılmasını sağlar. Yani daha bin yıl önce ecdadımızın günümüzde dipnot diye adlandırılan “atıf ” kurallarını ürettiklerini göstermektedir. Demek ki, İngilizce footnote (havale) kurallarının ilk önce Batıda değil, Orta Asya’da icat edildiği bir daha kanıtlanmaktadır.

³³ Bkz.: Murteza Bedir, Buhara Hukuk Okulu (Vakif Hukuku Bağlamında 10-13. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerinde Bir İnceleme), İstanbul: Edam Akademi Kitaplığı, 2010, s 196. (Sadrüşşehid’in el-Vakiat’i ve Vakiat Edebiyatı, s. 71).

³⁴ Murteza Bedir, Buhara Hukuk Okulu, s. 71.

³⁵ Bakınız: Murteza Bedir, Buhara Hukuk Okulu, s. 78; Ş. Ziyodov, O. Koriev, I. Bekmirzaev, Movarounnahr islom ilmlari rivojida hanafiy ta’limoti. – T.: “Fan va texnologiya”, 2012, s. 117.

Hamidullah Aminov'a göre, bu tür "işaretler" in, "gösterge" değil "şartlı kısaltmalar" diye adlandırılması daha uygundur.³⁶

Maveraünnehirde yazılmış fıkhi kaynakların araştırılması sonucunda kaynaklardan her birinin kendine özgü sembolü ve ıstılahı vardır. Bazı kaynaklardaki özel ıstılah ve şartlı kısaltmalar araştırmacılar tarafından incelenerek yazarların ne demek istedikleri öğrenilmiştir.

Burhaneddin el-Merginani "Et-Tecnis ve-l-mezid" eseri, Ebu Fazl Abdullah ibn-i Mahmud ibn-i Mevdud ibn-i Mecciddin el-Mevsili (öl. 683/1284)'nin "Kitab ül-Muhtar" eseri, Ebü-l-Berekat en-Nesefi (öl. 710/1310)'nin "Kitab ül-Vafi fi-l-furu" eseri, Tahir ibn-i Selam ibn-i Kasım ibn-i Ahmed el-Ensari el-Harezmi (öl. 771/1370)'nin "Cevahir el-fıkıh" eserinde, Bedrüddin Mahmud ibn-i İsrail ibn-i Abdülaziz el-Hanefi (öl. 823/1420)'nin "Cami' ül-Füsuleyn" eserinde³⁷ fakihlerin kullandıkları ve dipnot aldıkları eserlerin adları ve bazı ibareler kısaltılarak, kısaltma dizin - fihrist düzenlenmiştir. Adı geçen ilim adamları kendi eserlerinin başlangıcı ya da sonunda söz konusu kısaltmaları vermişlerdir.

Demek ki, Sadr eş Şehid ilk önce kısaltmaları Arap alfabesiyle verme usulünü uygulamış; Necmetdin el Gazmini başta olmak üzere yukarıda adı geçen ve eserleri sıralanmış olan fakihler gösterge ve şartlı kısaltmaları ayrı sisteme getirmişlerdir diyebiliriz.

Sadr eş Şehid'in bilimsel mirasını araştıran Iraklı araştırmacı Mahi Hilâl Serhan Sadr eş Şehid'in fıkıhla ilgili "Kitab ün-Nefekat", "Kitab üt-Teklime", "Kitab ül-münteka", "Kitab mesa'il da'va el-hitan ve-t-Turuk ve mesa'il el-ma'", "Kitab ül-mebcut fi-l-hilâfiyat", "Kitab Hirat el-Fukeha", "Kitab ül-vakıf" eserleriyle ilgili bilgiler de vermiştir.³⁸

Kanaatimizce Mahi Hilâl Sarhan'ın verdiği bilgiye göre söz konusu eserler tam bir eser niteliği taşımamakta, çünkü bu eserlerin nüshalarıyla ilgili kaynaklarda kesin bilgiler bulunmamaktadır.

³⁶ X. A., Aminov, Hanafiylik mazhabiga kirish, T., 2012, s. 146.

³⁷ Bedretdin Mahmud İbn-i İsrail İbn-i Abdülaziz el Hanefi (vefat 823/1420 y.)nin "Cami' el-Füsulayn" (iki "Füsul" derlemesi) eserini Muhammed İbn-i Mahmud el-Ustruşani'nin "Füsul-i Ustruşani" eseri ve İmadeddin Ebu-l-Feth Abdurrahim es-Semerhandi (vefat 651/1254) nin "Füsul-i İmadi" eserlerine dayanarak yazmıştır. Bu iki eserde bazı şeylerin tekrar edildiği görülmektedir.

³⁸ Açıklama Edeb el-Kazi, C.I., s. 64.

Araştırmacılar arasında Sadr eş Şehid ve Burhannüdin Mahmud Buhari'nin eserleri karıştırılmıştır. Bunun gibi durumlara Arap araştırmacılarının çalışmalarında rastlanmaktadır. Örneğin, Lübnanlı 'Abdullah Mustafa el-Meraga "ez-Zahiratu-l-Burhaniyye" eserini Sadr eş Şehid'in yazdığını belirtmektedir.³⁹

Hassaf (öl. 261/874-75)'ın "Edeb ül-Kazi" eserine birçok Hanefi ulemanın açıklama yazdıkları bilinmektedir. Mısırlı araştırmacı Taha Ahmed Magazi, Burhanüddin Mahmud Buxari'nin "Şerh Edeb el-Kazi li-l-Hassaf" adlı eseri olduğunu belirterek "Ez-Zahiratu-l-Burhaniyye", "El-Muhit" eserinin kısaltılmış şekli olarak nitelemiştir.⁴⁰ Böyle bir düşünce birçok bakımdan tartışmalı düşünce olarak bu konuyla ilgili araştırmalarda bir takım karışıklıkların meydana gelmesine neden olmuştur. Çünkü Hassaf'ın söz konusu eseri için yazılmış olan açıklama Burhannüdin Mahmud Buhari'yle ilgili olmayıp, Sadr eş Şehid tarafından yazılmıştır. Eser 1977 yılında Bağdatlı Mahi Hilâl Sarhan tarafından mükemmel şekilde incelenmiştir. Bunu arap araştırmacılarının bilimsel çalışmalarında görebiliriz.

Âli Moza ailesinin Buhara'da ün yapmasında Sadr eş Şehid önemli rol oynamıştır. Bunu birçok fakihin onun verdiği fetvalarla ilgili düşüncelerinden de öğrenebiliriz. Örneğin, Necmeddin Yusuf Hasi Sadr eş Şehid'in fetvalarını derleyerek, "El-Fetava el-Kübra" eserini yazmıştır. Ayrıca, bu eser "Tecnis el-Vakeat" adıyla da meşhur olmuştur.⁴¹ El-Hasi 16 Rabi' ec-Sani 607/6 Ekim 1210 yılında Sadr eş Şehid'in "Fetava es-Suğra" eserini kitap haline getirerek yayınlamıştır.⁴² Burhaneddin Merginâni (öl. 593/1197) Sadr eş Şehid'in fetvalarını "Kitab üt-Tecnis ve-l-Mezit" adlı eserine dâhil etmiştir. Zahirüddin Abd el-Mekerim Ebul Fatih İshak ibn-i Ebu Bekir el-Velveleci (öl. 540/1145-46) "Fetava el-Velveleci" eserinde genellikle, "Fetava Ehli Semerkand" kitabından ve Sadr eş Şehid'in fetvalarından yararlandığını görebiliriz.⁴³

³⁹ Abdullah Mustafa el-Marog'a, El-Feth el-mubiyn fi tabaqot el-usuliyin. 3 ciltli. – Beyrut: Dâr el-kutub el-İlmiyye, 1974, C.I., s. 79.

⁴⁰ Taha Ahmed Hasan Hanefi el-Mag'ezî, Min avvali kitob as-salot ila ahir el-fasil el-hamis minh min mahtut "El-Muhit el-burhani", Doktora tezi, Kahire: El-Ezher Üniversitesi, 1424/2003, s. 34.

⁴¹ Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 16., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 23.

⁴² Ahmet Özel, agm, s. 23-24.

⁴³ Ahmet Özel, agm, s. 23-24.

"Şerh Edep el-Kazi li-l Hassaf" adlı eseri. Sadr eş Şehid'in bu eseri 1978 yılında Irak kaynakbilimcisi Mahi Hilal Serhan tarafından ayrıntılı şekilde tahlil edilmiştir.

Araştırma için seçilmiş bu kaynak kadılık konularının tamamını kapsadığından da büyük önem taşımaktadır. "Edeb ül-Kazi" konusunda eser yazmış ilk Hanefi fakihleri Ebu Yusuf (öl. 182/798) ve Muhammed ibn-i Sammo'a (öl. 233/848) olup, onların eserleri bize ulaşmamıştır. Söz konusu eser "Edeb ül-kazi" üslubuyla yazılmış ama bize ulaşmış ilk kaynaktır. Ebu Bekir Ahmed ibn-i Ömer Hassaf (öl. 261/875) tarafından telif edilmiştir.⁴⁴ Hassaf'ın "Edep el-Kazi" adlı eseri konusunda Hanefi dünyasında toplam dokuz ünlü açıklamanın yazıldığı bilinmektedir⁴⁵. Açıklamaların altı nüshası Maveraünnehir'de yazılmıştır.

Sadr eş Şehid'in "Şerh Edep el-Kazi li-l-Hassaf" eseri aşağıda belirtilmekte olan özellikleriyle diğerlerinden farklı nitelikler taşımaktadır:

Fakih kendi açıklamasını 120 bölüme ayırmış, her konuya Hassaf'ın düşünceleriyle başlamıştır. Sonra da bu konuya netlik kazandırmıştır. Örneğin:

و قال الخصاف: فان القاضى مأمور بالقضاء بالحق

*Tercümesi: Hassaf der: Derhakikat kadının adaletle hüküm vermesi buyurulmuştur.*⁴⁶

و جعل الخصاف رحمه الله العدالة شرط الاولوية فان الأولى أن يكون القاضى عدلا، كما أن الأولى أن القاضى لا يقضى بشهادة الفاسق، و مع هذا اذا قضى بشهادة الفاسق ينفذ قضاؤه.

⁴⁴ Keşif ez-Zünnun, C.1. s. 46.

⁴⁵ Bu açıklamalar Ebu Bekir Cessas (öl. 370/980), Ebu Cafer ibn-i Abdullah el-Hinduvani (öl. 362/973), Ebu Hüseyin Ahmed ibn-i Muhammed el-Kuduri (öl. 438/1046), Ali ibn-i el-Hüseyin es-Suğdi (öl. 461/1069), Şemsü-l A'imma Muhammed ibn-i Ahmed es-Serahsi (öl. 483/1090), Şemsü-l A'imma Abdülaziz Ahmed el-Helvani (öl. 456/1064), Ebu Bekir Muhammed Hahezade (öl. 483/1090), Hüsamuddin es-Sedir eş-Şehid (öl. 536/1141), Fahrüddin el-Hasan ibn-i Mensur el-Uzcandi el-Kazihan (öl. 592/1196) tarafından yazılmıştır.

⁴⁶ Şarh Adab al-kazi. C. 1., s. 128. Sedir Şehit Hassaf'ın adı "Sahib el-Kitab" diye verilmektedir. Hassaf'ın kadıların adaletiyle ilgili dayandığı delil Kur'an-ı Kerim'deki "Sad" süresinde yer alan 26. ayettir. Bkz.: Qur'on. 38:26 (Ey Dovud, albatta, Biz seni yer yuzida halif qildik. Bas, odamlar orasida haq ila hukm yurit. Havoij nafsga ergashma! Yana u seni Allohning yo'lidan adashitirmasin. Albatta Allohning yo'lidan adashadiganlarga unutganlari uchun hisob kunida shiddatli azob bordir).

*Tercümesi: Hassaf (Allah rahmet eylesin) adaleti en önemli (esas) şart olarak belirlemiştir. İlk önce kadının yanlış kanıt vererek hüküm çıkarmaması için adaletli olması gerek, gerçi o kadı yanlış kanıt vererek karar verse de onun kararı yerine getirilecektir.*⁴⁷

Sadr eş Şehid'in açıklamasında yer alan 120 bölüm aşağıdaki gibi sınıflandırılarak incelenebilir:

Birincisi, eserin birinci bölümünden on dördüncü bölümüne kadar kadı ve kadılık işleriyle ilgili konular aydınlatılmıştır. Bu bölümlerde kadının ahlâkı ve davranışları, sorumlulukları, yasaklar ve yapılmasına izin verilmiş durumlar, kadının içtihadı, kadının köşkü, mahkemesi, dava çeşitleri, kadı kurulları, kadının psikolojik durumu, kadının rüşvet veya herhangi hediye almasının suç sayıldığı gibi meseleler aydınlatılmıştır.⁴⁸

Kaynaklar üzerinde yapılan tahliller Maveraünnehirli kadıların danışarak, içtihatla, yani akıllarını kullanarak kararlar aldıkları, kararlar üzerinde titizlikle çalıştıkları, kararları hukuk bakımından sağlama aldıklarını göstermektedir. Sadr eş Şehid bununla ilgili aşağıdaki kuralı dile getirir:

المشورة تفتح العقول و لا يعتبر كبر السن، و لا كثرة العدد.

*Tercümesi: Danışarak öneriler verilmesi insanın aklını kuvvetlendirir. Karar almada insan yaşının büyük olması, sayısının çok olması hiçbir önem taşımaz.*⁴⁹

Burada Sadr eş Şehid, Ebu Musa el-Esh'ari'nin Küfe ve Basra'ya kadı makamına tayin edilmesinden sonra halife Ömer ibn-i Hattap'la her konuda danıştığını delil olarak gösterir.⁵⁰

Sadr eş Şehid gençlerin kadı olarak atanmasına itiraz ederdi. Ona göre genç insan şehvetten ötürü kadın husumetlilere yardımcı olamaya çalışabilir, kararlar da yanlış yöne kayabilirdi.

Hanefi mezhebindeki kutsal fihhi kaynakları aynen Maveraünnehir'de yazılmasına neden olan ve kadılık işlerinin gelişmesini sağlayan en önemli etkenler-

⁴⁷ Şarh adab al-kazi. C.I., 129.

⁴⁸ Şarh adab al-kazi. C.I., s. 519, C. II., s. 2-66

⁴⁹ Şarh adab al-kazi, C.I., s. 193.

⁵⁰ Şarh adab al-kazi, C.I., s. 183.

den biri de Maveräünnehir fakihlerinin içtihat kapılarını açmış olmalarıdır. Sedir Şehid burada bu düşünceyi destekleyerek şöyle der:

و إنما كان في زمانهم، فإنه كان في المجتهدين كثرة، فإذا امتنع عن الاجتهاد واحد لا يضيع حكم الله تعالى. و أما في زماننا ففي المجتهدين قلة، فإذا امتنع هذا فلا يوجد من يجتهد، فيؤدى الى ضياع حكم من احكام الله تعالى.

Tercümesi: "Saadet döneminde müçtehitler çoktu. Bir içtihattan vazgeçmekle Allah'ın hükmü geçerliliğini kaybetmiyordu. Ama, günümüzde müçtehit bilim adamlarının sayısı azalmıştır. Eğer biri içtihadı men ediyorsa, içtihat eden aranmaz ve bu durum Allah'ın hükümlerinden birinin kaybolmasına neden olur".

51

Demek ki, Sadr eş Şehid'in düşüncesinden şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Müslüman bilim adamı İslam dininin genel kaynaklarına dayanmakla birlikte adaletin tecelli etmesi için kendisinin özgür düşüncelerini de verebilmelidir. Bu gelenek Maveräünnehir'e özgü bir husus olarak, günümüzde Selefi ve Hanbeli mezheplerini izleyen Müslümanların İslam dininin yayıldığı toplumların sadece Kur'an-ı Kerim ve Hadislere dayanarak düzenlenmesi gerektiğini vurgulayan düşünceleri Maveräünnehir ülkelerine özgü olmadığı düşüncesinin meydana gelmesine neden olmaktadır.

İkinci taraftan ise, Irak, Horasan ve Maveräünnehir ülkelerinin ekonomik, sosyal ve kültürel şartları Arabistan'ın şartlarından farklı olarak, halkın yaşamında her zaman çeşitli ekonomik, sosyal ve siyasi olaylar meydana geliyordu. Halk bu tür olayları şeriat ölçüleri ve İslam dininin kurallarıyla uygun şekle getirmek zorundaydı. Örneğin, Irak, Horasan ve Maveräünnehir ülkelerinden geçen coşkun ırmaklar, geniş tarlalar, ziraat ve ticaretin gelişmesi için sağlam maliye kanunlarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Sürekli değişen şartları İslam'ın yeni kurallarıyla uygun hale getirilmesi sadece rey ve kıyaslama yoluyla içtihatla gerçekleştirilebilmekteydi.

Sadr eş Şehid'in kaydettiğine göre, Orta Çağda Irak'ta cumartesi, Şam'da pazartesi, Buhara ve Semerkant'ta salı günleri kadıların dinlenme günü olarak belirlenmiştir.⁵² Bunun dışında diğer bölgelerden farklı olarak, sadece Semerkant

⁵¹ Şarh adab al-kazi, C.I., s. 206.

⁵² Şarh adab al-kazi, C.I., s. 278.

ve Buhara'da kadıların izin günleri için de maaş ödeniyordu. Maveraünnehir ülkelerinde devlet adamları "ümmal es-sultan" (عمال السلطان) için dinlenme günleri belirlenmiştir. Bölge kadıları dinlenme günlerini kendi çalışma programlarına uygun şekilde kendi başlarına belirleyebiliyorlardı. Ama buna rağmen kadıların çoğu salı günleri dinlenmeyi tercih ediyorlardı.⁵³ Her kadı kendi uygulamalarında "Kitab el-mahbusin" (Mahpuslar kitabı) tutmak zorunda olup, ona, gözaltına alınan şahsın tam ismi, babasının, dedesinin ismi, gözaltına alınma nedeni ve gözaltına alınma tarihi kaydediliyordu. Yeni atanan kadılar bu kitaptan bir nüsha alarak, yeni hazırladıkları divanlarına ekliyorlardı. Sadr eş Şehid'e göre, nüsha alınmış mahpuslar kitabının istifaya gitmekte olan kadı tarafından onaylatılması gerekiyordu.⁵⁴

Bunun dışında, yeni atanmış olan kadının kitabı düzenlemeden önce mahpuslarla teker teker görüşme yapması, eğer mahpusların içinde zulme maruz kalmış, haksız yere cezalandırılmış olanlar varsa, davanın yeniden görülmesine karar verebiliyordu. Dolayısıyla, mahpusun, kendisinin masum olduğunu ispat eden iki tanık getirmesi lazımdı.

Sadr eş Şehid, kadıların sultan tarafından belirlenen yerde mahkeme kararını alması gerektiğini düşünerek; kadıların kendi evinde toplantı düzenlemesi konusunda aşağıdaki ihtimalleri getirir:

- a) Kadı dinlenirken husumetli tarafların arzlarını melâl alabilir;
- b) Evde toplantı düzenleme halkın kadıya karşı şüphesinin artmasına (kadının rüşvet aldığına dair şüphe duyulmasına) neden olur;
- c) Bunun gibi durumlarda kadının husumetli taraf tutması ihtimali meydana gelebilir.⁵⁵

Sadr eş Şehid, kendi eserinde rüşvetçilik konusuna da bir bölüm ayırmıştır. Bu da konunun Maveraünnehir'de güncel meselelerden biri olduğunu göstermektedir. Sadr eş Şehid, kadıya rüşvet vermekte dört çeşit menfaat güdüldüğünü belirtmiştir. Bunlar:

- a) İnsan kendi başına gelen tehlikeden kurtulmak için rüşvet verir;

⁵³ Şarh adab al-kazi, C.I., s. 250.

⁵⁷ Şarh adab al-kazi, C.II., s. 256.

⁵⁵ Şarh adab al-kazi, C.I., s. 156.

- b) İnsan bir makama yükselmek için rüşvet verir;
- c) İnsan mahkeme kararının kendi yararına alınması için rüşvet verir;
- d) İnsan üst düzey görevlilere (Örneğin: sultan, vezir, başkadı) kendi sorununu iletmek için rüşvet verir.

Sadr eş Şehid, ilk üç nedeni kati şekilde men ederek, dördüncü nedene Şemsü-l A'imma Helvani'nin aşağıdaki fetvasını getirir:

ينظر، ان كان فعلا لو استأجره على ذلك استحق الاجر، بأن أعطاه لتبليغ الرسالة، بأن بعثه رسولا الى الحاكم، فلما بلغ الرسالة أعطاه شيئا، و أهدى إليه شيئا، يحل له الاخذ.

Tercümesi: *Ashna bakılır. Eğer ücret alan gönderilmişse, o ücret almaya layıktır. Çünkü hâkime elçi olarak gönderdiği ve haberi ilettiği için ona ücret verir. Ne zaman haber ulaşsa, ona bir şey vermek ve hediye vermek caizdir. Alıcının aldığı şey burada rüşvet sayılmaz.*⁵⁶

Demek ki, Sadr eş Şehid'in Helvani'nin bu fetvasını dile getirmesi ve ona karşı itiraz ya da kendi fikrini bildirmemesi Maverâünnahir fakihlerinin söz konusu fetvaya icma ettiklerini göstermektedir.

İkincisi, 15. bölümden otuzuncu bölüme kadar aydınlatılmış konularda kadılık mahkemesindeki mahkeme sürecinden bahsedilmiş ve o da husumetliler ve onlardan istenilen talepler, yemin etme, Orta Çağ'da kadılık mahkemelerinde görüşülen davaların çeşitleri yemin ettirme ve suçu itiraf ettirme, yemini bozma ve kefil olmayla ilgili konular dâhil edilmiştir.⁵⁷

Maverâünnahir fakihleri kadının her eylemini, hareketini dikkat dışı bırakmamışlar ve yüksek ahlâk örneği sergilemişlerdir. Kadının selamlaşmasıyla ilgili, Sadr eş Şehid'e göre kadılık mahkemesinde kadı haklı ve haksız olanı birbirinden fark etmek için oturur. Ona mahkemede selam verirse cevap vermek ya da vermemek günah değildir. Çünkü öğrencileriyle oturan öğretmen yanına girildiği zaman, camide zikirle meşgul olanlara ve mahkemede oturan ya da girmekte olan kadıya selam vermek terbiyesizlik sayılır.⁵⁸

⁵⁶ Şarh adab al-kazi, C.II., s. 29.

⁵⁷ Şarh adab al-kazi, C.II., s. 66, 337.

⁵⁸ Şarh adab al-kazi, C.II., s. 69.

Sadr eş Şehid'in, kendi eserinde, Maverünnehir kadılık mahkemelerinde işlenmiş suçları (cinayetleri) araştırıp bulmak için Müslüman olmayan sanığa yemin ettirme konusunda uygun yol seçtiğini görebiliriz. Sadr eş Şehid, Yahudi, Hıristiyan ve Zerdüşt dinlerine itikat eden insanların (*ehl-i zimme*) yemin etmeleri konusunda aşağıdakileri belirtmiştir:

لان اليهودى يقر فيحلف لليهودى: بالله الذى لا اله الا هو الذى أنزل التوراة على موسى.
بنبوة موسى عليه الصلاة والسلام، و يعتقد الحرمة فيه.

و يحلف النصرانى: بالله الذى لا اله الا هو الذى أنزل الانجيل على عيسى عليه الصلاة
لان النصرانى يقر بنبوة عيسى عليه الصلاة والسلام، و يعتقد الحرمة فيه. والسلام.

و يحلف المجوسى: بالله الذى خلق النار

Tercümesi: *Ondan başka İlah yok, Tevrat'ı Musa'ya nazil eden Allah adına diye Yahudiler yemin eder. Çünkü Yahudi Musa (a.s.)'in peygamber olduğunu itiraf eder ve ona saygı duyar.*

Ondan başka İlah yok, İncil'i İsa'ya nazil eden Allah adına diye Hıristiyanlar yemin eder. Çünkü Hıristiyan İsa (a.s.)'in peygamber olduğunu itiraf eder ve ona saygı duyar.

*Ateşi yaratan Tanrı adına diye Mecusi de yemin eder.*⁵⁹

Bu kural ilk bakışta basit görünse de onu, Orta Çağ'da Maverünnehir ülkelerinde diğer dinlerin mensuplarına ve onların inanç itikatlarına olan saygının yüksek derecesi olarak anlayabiliriz.⁶⁰

Maverünnehir kadılık mahkemelerinde kefillik konularına büyük önem verildiğini görebiliriz. Örneğin, Sedir Şahid'in kadılık mahkemelerinde sanık en az üç güne ya da kadının son kararı almaya kadar bir avukat almaya hakkı vardır diye intikam, mülkiyet, aile meseleleri konusunda davacı tarafından bildirilen delil zayıf ya da şüpheli olduğu durumlarda sanığın kefil almasına izin verilir. Ancak sanığın Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette cezası belirtilmiş olan suçu işlediği ortaya çıkarsa, kefilliği hiçbir şeye yaramaz. Örneğin: Zina işlemiş olana yüz sopa vurulması, sarhoş eden içki içene ceza verilmesi vs. Ama Sadr eş Şehid, sanık

⁵⁹ Şarh adab al-kazi, C.II., s. 200.

⁶⁰ Bu durum, bağımsızlık yıllarında Özbekistan'da yaşamakta olan dinler arası barış ve hoşgörü kavramının halkımızın bilincinde kendiliğinden ortaya çıkmadığını, onun temelini daha bin yıl önceki dönemlere dayandığını göstermektedir.

hırsızlıkla suçlanıyorsa, onun üç gün içerisinde bir avukat alma hakkına sahip olduğunu savunur.⁶¹ Orta Çağ Maverünnehir kadılık mahkemelerinde avukat kiralama önemli hukuk statüsü olup, kefilliğin iptal edilmesi, sadece avukatın istediği şahıs *matlup* – مطلوب ya da *kefil* (*avukat*)in – كفيل vefatıyla gerçekleşebileceğini göstermektedir.

Sanık, Kadılık mahkemesine gelmediği takdirde Maverünnehir Kadılık mahkemelerinin örnek olabilecek şekilde işlem yaptığını görebiliriz. Örneğin, tanıklar sanığın kesinlikle evinde ya da başka bir mekânda bulunduğunu söylüyorsa, kadı sanığın oturduğu evi bulup, kilitliyor ve evin önüne bir bekçi dikiyordu. Davacının delilleri ve sanığın suçu ispat edildiği takdirde, o gözümlüne alınıyordu. Burada Sadr eş Şehid, kadıların suç işlemiş sanıklara karşı böyle işlem uyguladığını belirtmektedir. Eğer sanığın suç işlediğine şüphe edildiyse veya sanığın işlediği suç o kadar önemli değilse, kadı sanığın evine iki tanıkla birlikte kendi temsilcisi (elçisi)ni gönderiyordu. Sanığın evine gelen temsilci tanıkların önünde üç kere "Ey *filancı falancı oğlu*, kadı *filancı falancı oğlu* sana karşı davacı olan *filancı falancı oğlu* ile birlikte Kadılık mahkemesine gelmeni buyuruyor" diyordu. Temsilcinin emir tonuyla söylediği böyle bir daveti tanığın bizzat kendisinin duyması şart değildi. Sanık ailesinden herhangi bir kişinin bu emri duyması yeterliydi.

Kadılık mahkemesinin temsilcisi iki tanıkla birlikte üç gün tekrar sanık evine geliyor, sanığı mahkeme adına uyarıyordu (bazı kaynaklarda üç uyarının aynı günde yapıldığı da söylenmektedir). Sanık üç gün içerisinde kadının yanına gelmiyorsa ve durumu kesinleştirmiyorsa; kadı, sanığın ikamet ettiği mahalle ya da köy sakinlerinden birini vekil kılıp kendi kararını tanıkların şahitliğinde ilan ediyordu.

Sadr eş Şehid, Maverünnehir fakihlerinin ihtilaflarından da söz etmiştir. Hassafa göre, kadı, sanık gelene kadar giyabi hüküm çıkaramaz. Ebu Ali en-Nesefi'ye göre, kadı sanıkla görüşmeyince temsilciyle görüşür ve onun rızasıyla kendi hükmünü duyurur. Şemsü-l Aimm el-Helvai'ye göre ise, kadı kendi hükmünü ilân ederken sanığın evine giden temsilci ve tanıkların isimlerini de dile getirmesi gerektiğini vurgular⁶².

⁶¹ Şarh adab al-kazi, C.II., s. 284.

⁶² Şarh adab al-kazi, C.II., s. 330.

Bundan şöyle bir sonuç çıkarılabilir. Günümüzde batı ülkelerinde herkesin dilinden düşmeyen insan hakları, insan değeri gibi kavramların daha X-XIII. yüzyıllarda bizim ülkelerde yaygın kavramlar olduğu anlaşılmaktadır. İngiliz İslam bilimleri uzmanı S.Y. Bosvort Orta Çağ'da Maverünnehir kadılık mahkemelerinde kadılık kuruluşlarının hükümetin ana kuruluşları olarak serbestçe faaliyette bulunmadıklarını belirtmişti.⁶³ Yukarıda belirtilen örneklerden kadınların sanıklara karşı insanca davrandıkları, Maverünnehir kadılık mahkemelerinin toplumda serbestçe faaliyet yürüttüklerini göstermektedir.

Üçüncüsü, otuz birinci bölümden yüz yirminci bölüme kadar olan doksan bölüm suç konularını içermekte olup, orada suç işlemiş olan şahısların gözaltına alınması, tanıklar, kadılık mahkemelerinin çalışma faaliyetleriyle ilgili konular, sosyal ilişkilerle ilgili davaların çeşitleri, vekil olma, nafaka, ticari anlaşmalar, tanıklık etmenin çeşitleri ayrıntılarıyla tahlil edilmiştir.⁶⁴

Sadr eş Şehid, suç ve tanıklık etme konusunda Şemsü-l A'imma es-Serehsi'nin fetvasını dile getirir. O, büyük ya da küçük günah (suç) رتکاب (*irtikab*) işleyen şahsın başka insanlara örnek olmaması için yasalarda belirtilmiş şekilde cezalandırılması gerektiğini, aksi takdirde toplumda insanların adalete olan güveninin sarsılacağını belirtmektedir.⁶⁵ Kadılık mahkemesinde suçun belirlenmesi için doğru, iyi kalpli, temiz yürekli, olaylara tarafsız yaklaşan tanıklar konusuna dikkat çeker. Sadr eş Şehid'e göre, kadının birinci ana hedefi de adalettir, diye aşağıdaki tarifi dile getirir:

العدل من لم تظهر عنه ريبة، لذلك عندنا لا تقبل الشهادة اذا كان فاسقا، و اضاف شمس
الائمة الحلوانى أن يقل لغوه.

Tercümesi: *Adalet şöyle bir şey ki, onda şüphenin yeri olmamalı. Bu yüzden bizim ülkelerde eğer tanıklık etmek isteyen şahıs fasık kişiye, onun tanıklığı kabul edilmez. Şemsü-l A'imma el-Helvani ek şart olarak tanığın sözü az olması gerektiğini de vurgulamaktadır.*⁶⁶

⁶³ Bkz.: C.E. Bosworth, Abu Abdallah al-Khwarazmi on the technical terms of the secretary's art (a Contribution to the Administrative History of Mediaeval Islam) // Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol.12, № 2, (Apr., 1969), pp. 113-164.

⁶⁴ Şarh adab al-kazi, , C.III., s. 205 – 497; C.IV., s. 3-564.

⁶⁵ Şarh adab al-kazi, C.III., s. 5.

⁶⁶ Şarh adab al-kazi, C.III., s. 16.

Bilindiği gibi, İslam dininde öksüzün hakkına karşı her zaman dikkatli davranılmıştır. Öksüzün hakkına karşı nasıl davranılması gerektiğine Maveraünnehir ülkelerinde ciddi önem verildiği görülmektedir. Sadr eş Şehid, yetimin malının eksiksiz şekilde muhafaza edilmesi için ilk olarak kadının sorumlu olduğunu belirtmiştir. Yetim çocuğa ait olan mal mülk bizzat kadı tarafından kontrol ediliyor ya da o mal mülk kullanılarak yetim çocuk için kâr elde ediliyor ve tüm para çocuğun kendisine takdim ediliyordu. Böyle bir imkân bulunmadığı durumda kadı insafı ve salih insanlardan birini seçerek yetim çocuğa ait olan mal mülkü onun üzerine geçirerek yükümlü kılıyordu. Vasi şahsın üzerine geçirilmiş mal mülkü de kadı yasal yollarla Kadılık mahkemesindeki *sakk* belgelerinin saklandığı arşive yerleştiriyordu. Böyle bir belge yetim çocuğun büyüüp olgunluk yaşını doldurarak, mal mülkü kendi başına kullanabilme durumuna gelmesine kadar yasal önem taşıyordu.⁶⁷ Eğer vasi olan şahıs üzerinden nakledilmekte olan mal mülkü talan ederse ya da korumasız bırakırsa, kadı istediği zaman onu vasilikten mahrum edebiliyordu. Sedir Şehid, kadıların *Vasiler dosyası* adlı dosyaları – خريطة الاوصياء (*harita el-avsiya*) olduğuna ilişkin de bilgi verir.⁶⁸ Bu dosyalarda vasilikle ilgili davada bulunan şahıslara ilişkin bilgiler yer alıyordu.

Buradan, yetimlere karşı kayıtsız olmama, öksüzlere özen gösterme hassasiyetinin Maveraünnehir halkları, özellikle Türk boylarının çok önem verdiği bir değer olduğu anlaşılmaktadır.

İslam dininde hukuk ve mahkeme konuları her zaman devletin gelişmiş olma derecesi, toplum içinde bireyler arasındaki ilişkilerin ne kadar düzenli ya da düzensizliğiyle yakından ilgili olmuştur. Bu yüzden de kadılık faaliyeti her dönemde kendine özgü (farklı) şekilde gelişmiştir. X-XIII. yüzyıllarda Arapların fethettikleri bölgelerde kadılık mahkemeleri devlet yönetiminin en önemli kuruluşuna dönüşmüştür. Dolayısıyla, Orta Çağ Maveraünnehir bölgesindeki kadı hanelerin çalışma düzeni de Abbasiler dönemindeki (132-656/750-1258) kadılık mahkemeleri sistemi standartlarına uygundu. Diğer yandan, o dönemde bölgede Hanefilik mezhebi hükümrandı. Kadıların tümü mezhebin Irak'ta meydana gelmiş ve şekillenmiş olan öğretilerine dayanarak faaliyette bulunuyordu.

⁶⁷ Şarh adab al-kazi, C.III., s. 77.

⁶⁸ Şarh adab al-kazi, C.III., s. 78.

Maveraünnehir’de kadılık sisteminin gelişmesinde Irak fakihlerinin oluşturdukları temayüller, özellikle, Hassaf tarafından ileri sürülmüş Hanefilik mezhebi öğretilerinin yeri büyük olmuştur. Maveraünnehir’de meydana gelmiş devletçilik tecrübeleri ve birçok bilim adamının fıkıh ilminde elde ettiği büyük başarılarından dolayı Irak mektebinde olmamış bir takım meseleler daha da geliştirilerek, Maveraünnehir kadılık mahkemelerinde değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Agadjanov, S. G. (Агаджанов, С.Г), Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – Москва, 1991. – С. 198.
- Bedir, Murteza, Buhara Hukuk Okulu (Vakıf Hukuku Bağlamında 10-13. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerine Bir İnceleme), İstanbul, 2010.
- Bosworth, C. E., “Abu Abdallah al-Khwarazmi on the technical terms of the secretary’s art (a Contribution to the Administrative History of Mediaeval Islam)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.12, № 2, (Apr., 1969), s. 113-164.
- Brockelmann C., *Geschichte der arabischen Litteratur*. 3 C., Weimar-Berlin, 1898-1993.
- Burhanutdin Mahmud al-Buxoriy, *Al-Muhitu-l-Burhoniyy fi-l-fiqh an-no‘moni*. 9 C., (‘Abdülkerim Sami el-Cundi tahriri), Beirut, 2004.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI-XII.Yüzyıl)*, Kültür Bak. Yay., İstanbul, 1981.
- Huncan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*, İstanbul, 2007.
- Husamuddin as-Sadr ash-Shahid, *Sharh adab al-kadi li-l-Hassaf*. 4 C., (Haz.: Mahiy Hilal Sarhan), Bagdad, 1977-1978.
- Madelung W., *The Early Murji’a and the Spread of Hanafism/Der İslam*, 43 (1982), pp. 32-39.

Mahmud İbn Tocuddin Ahmad İbn Moza, Al-Muhitu-l-Burhoniyy. O'zR FA ShI,
Elyazma №: 5945, Tashkent.

Muminov, Ashirbek Kurbanovich (Муминов, А.К.), «Катаиб аълам ал-ахйар» ал-Кафави (ум. 990/1582) как источник по истории ислама в Мавераннахре (III/IX-VII/XIV вв): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: ЛО ИВ АН, 1991. – С. 14.

Muminov, Ashirbek Kurbanovich (Муминов, А.К.), Роль и место ханафитских 'улама' в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII вв): Дисс. ... докт. ист. наук. – Т.: ТИУ, 2003. – С. 304

Özel, Ahmet, "Hanefî Mezhebi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 16., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 1-27.

Qurashi Abu Muhammad al-Misriy, Al-Djavahir al-mudiy'a. 5 C., ('Abdufattah Muhammad), Qahira, 1993.

Sadriddin Huseyni, Zubda at-tavorih: Ahbar al-umaro' va-l-muluk as-salduqiyya, Beirut, 1985.